

ITINERARIUM BURDIGALENSE. RAZMIŠLJANJA O UBIKACIJI PUTNIH POSTAJA I JEDAN PRIJEDLOG*

Mirjana Sanader

UDK:904:625.7>(497.5)''652''

Izvorni znanstveni rad

Mirjana Sanader

Odsjek za arheologiju

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Efikasna i dobro razgranata cestovna mreža bila je jedan od glavnih elemenata na kojima je počivalo i funkcioniralo Rimsko Carstvo, ona je bila temelj mobilnosti karakteristične za njegovo širenje i održavanje imperijalne moći. A današnja znanost svoj stupanj poznavanja brojnih rimskih cestovnih ruta zahvaljuje ne samo zapisima antičkih geografa i velikom broju sačuvanih miljokaza nego i antičkim vodičima. Na temelju podataka iz navedenih izvora ne samo da se izrađivala topografija rimskih naselja nego su istraživači istodobno pokušavali te antičke lokalitete identificirati na suvremenim, postojećim mjestima odnosno lokalitetima. A budući da Burdigalski itinerer sustavnije od drugih izvora navodi sve postaje na svome putu, to se odnosi i na onaj dio postaja koje se nalaze u današnjim hrvatskim krajevima. O burdigalskom se itinereru kod nas malo pisalo, pa smo kao cilj ovoga rada, od nekoliko mogućih, odabrali pregled i analizu današnjeg, aktualnog stanja u istraživanju onih lokaliteta u našoj zemlji koji su zabilježeni u tom slavnom itinereru.

Putni vodič iz Bordeauxa, *Itinerarium Burdigalense*, zabilježio je putovanje u Svetu Zemlju jednog hodočasnika s početka 4. st. Na svom je putovanju taj nepoznati putnik prošao i kroz područja današnje Hrvatske, točnije njezinim sjevernim dijelom. A budući da Burdigalski itinerer sustavnije od drugih izvora

* Ovaj rad koji je nastao u sklopu projekta RoMiCRO br. 6505 Hrvatske zaklade za znanost posvećujem akademiku Nenadu Cambiju, uglednom znanstveniku i prvaku naše arheološke znanosti.

navodi sve postaje na svome putu, to se odnosi i na onaj dio postaja koje se nalaze u današnjim hrvatskim krajevima. O tom se antičkom djelu kod nas i inače malo pisalo, pa smo kao cilj ovoga rada od nekoliko mogućih odabrali pregled i analizu današnjeg, aktualnog stanja u istraživanju onih lokaliteta u našoj zemlji koji su zabilježeni u tom slavnom itinereru. Na početku se činilo da je riječ o laganoj zadaći koja bi podrazumijevala sakupljanje, čitanje i raščlambu podataka o arheološkim istraživanjima dotičnih lokaliteta. No pokazalo se da je situacija s istraživanjima tih putnih postaja daleko složenija od pretpostavljene. Ako se uvodno, na primjer, samo navede to da se istraživači još uvijek ne slažu ni glede imena putnih postaja na hrvatskom području, ni onih antičkih ni njihovih modernih inačica, kao niti u pogledu njihove ubikacije, držimo da smo dovoljno oslikali stanje istraživanja.

O antičkim hodočašćima

Ljudi su hodočastili nekoć, kao što to uostalom čine i danas, u mjesta u kojima su očekivali dobiti milost, posebno nadahnuće i nadu te novi polet na životnom putu.¹ Iako se pod pojmom hodočašće uglavnom podrazumijeva posjećivanje mjesta vezanih uz religiju, hodočašća ne moraju biti isključivo religioznog karaktera. Podsjetimo samo na to da se danas u Hrvatskoj hodočasti ne samo, na primjer, u Mariju Bistricu, Sinj ili Trsat nego i u Vukovar pa čak i u Kumrovec. Nas ovdje zanima, međutim, fenomen hodočašća u sveta mjesta, *peregrinatio ad loca sancta*, u antičkom svijetu, budući da je autor burdigalskog putopisa, kako se misli, bio kršćanin koji je hodočastio u Jeruzalem.²

O hodočašćima u antičkom svijetu opširno je pisao B. Kötting koji je 1950. g. objavio prvo izdanje svoje utjecajne knjige *Peregrinatio religiosa* koja se i danas citira kao važno djelo te tematike.³ Opisujući hodočašća u antičkoj epohi *Kötting izdvaja posjete svetištima* boga Asklepija diljem antičkoga svijeta. U njegovim su se svetištima tako posjetitelji nadali izlječenju, dok su se, primjerice, u svetištu boga Apolona u Delfima, u kojem je djelovala proročica, nadali i pozitivnom proricanju njihove budućnosti. Blagonaklonost sudbine očekivala se i nakon posjeta slavnom hramu boginje Artemide u Efezu.⁴ Židovi su isto tako u velikom broju hodočastili jeruzalemskom Hramu.⁵ I rani su kršćani, među ostalim, i slijedom tih tradicija uspostavili hodočašća mjestima važnim za njihovu vjeru. To je u prvom

¹ U američkom College of William & Mary u gradu Williamsburgu, Virginia, djeluje institut (*Institute for Pilgrimage Studies*) koji proučava fenomen hodočašća i organizira godišnje skupove na kojima se raspravlja problematika vezana uz njih.

² Ovo je prigoda podsjetiti i na prvi hrvatski putopis *Putovanje k Jeruzolimu* koji je 1752. napisao fra Jakov Pletikosa. Vidi: C. Pavlović, »Putovanje k Jeruzolimu god. 1752. – Uspostava putopisnog žanra u hrvatskoj književnosti«, *Dani hvarskog kazališta* 36/1, 2010., 139-158.

³ B. Kötting, *Peregrinatio religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche*, Münster 1980

⁴ *Ibid*, 13 – 57.

⁵ P. Bloch *The Biblical and Historical Background of Jewish Customs and Ceremonies*, New York 1980, 184 – 186; R. Hachliti *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora*, Leiden – Boston Köln 1998, 11.

redu bio Jeruzalem, grad u kojem je djelovao i umro Isus Krist.⁶ Pretpostavlja se da su putovanja u Svetu Zemlju započela neposredno nakon Milanskog edikta, premda se ne može isključiti ni mogućnost da se hodočastilo i prije 313. godine. Ako je suditi po sadržaju sačuvanih putopisa, hodočasnici su u to najranije doba na put kretali sami, nisu putovali u grupama.⁷ Podsjetimo i na to da su hodočašća poduzimale i žene, a jedna od njih je svoje putovanje i zabilježila u djelu koje je danas poznato pod imenom Egerijin putopis.⁸

O putnom vodiču

Itinerarium Burdigalense najstariji je sačuvani putni vodič u Svetu zemlju.⁹ U njemu se uz popise gradova, putnih postaja i prenočišta s međusobnim udaljenostima u luegama i rimskim miljama nalaze i povremeni opisi određenih lokaliteta.¹⁰ Sastavio ga je jedan, za sada još nepoznati, hodočasnik koji je svoje putovanje započeo u Bordeauxu zbog čega je vodič i dobio ime.¹¹ Na svom je putu prolazio i kroz više antičkih lokaliteta koji se danas nalaze na području Republike Hrvatske i to na važnom dijelu rute koja je spajala zapadne i istočne dijelove europskog dijela Carstva, koja je zabilježena u sačuvanim antičkim vodičima pa tako i ovom burdigalskom. Stoga smo u ovom radu pokušali sintetizirati i povezati današnja arheološka saznanja o hrvatskim antičkim lokalitetima koje spominje Burdigalski itinerer (*IB*, 561.5-6 i 562.8).¹² U odjeljku 7, u kojem se opisuje ruta

⁶ Hodočasnička su se mjesta vrlo brzo množila jer su rani kršćani vjerovali da se za pomoć mogu utjecati i mučenicima, a kasnije i svecima. Među ranokršćanskim svetištima svako treba izdvojiti ono svetoga Menasa u Abu Mini, u Sjevernoj Africi, na koje nas podsjećaju brojne tzv. Menasove ampule koje se čuvaju se u gotovo svakom muzeju orijentiranom na antičke artefakte. Vidi: P. Grossmann, »The Pilgrimage Center in Abu Mena«, David Frankfurter (ur.) *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, Leiden – Boston – Köln 1998., 281 – 302. Tako je i u Arheološkom muzeju u Splitu, u Franjevačkoj zbirci u Sinju i u Franjevačkom samostanu u Makarskoj, da nabrojimo samo neke, pohranjeno je po nekoliko Menasovih ampula. Vidi: S. Ivčević, »Hodočasnička ampula sv. Mene iz Arheološkog muzeja u Splitu«, u: M. Sanader - D. Tončinić - I. Kaić - V. Matijević (ur.), *I. skup hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*, Zagreb, 15.-17. ožujka 2018. Zbornik radova, Zagreb 2020, str. 145-168.

⁷ P. Geyer, *Itinera hierosolymitana saecvli III-VIII*, Wien 1848. Vidi: <https://archive.org/details/itinerahierosoly00geye>

⁸ U prijepisu iz 11. st. (*Codex Arentinus*) početak i kraj ovog putopisa nisu sačuvani. M. C. Martins, *Peregrinação de Eteria uma narrativa de viagem aos Lugares Santos*, Uberlândia 2017.

⁹ Itinerer se sačuvao u četiri manuskripta koja su prepisana u razdoblju između 8. i 10. stoljeća. U ovom smo se radu koristili verzijom iz djela: *Itineraria Romana, Vol 1, Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense, Accedit tabula geographica*, O. Cuntz - G. Wirth (ur.), Berlin 1990.

¹⁰ Jedna leuga iznosi oko 2.222 m, a jedna rimska milja oko 1.480 m.

¹¹ Ovaj putni vodič nazivaju i *Itinerarium Hierosolymitanum* po Jeruzalemu koji je bio cilj putovanja.

¹² Autor putnog vodiča u nekoliko navrata navodi i udaljenosti između većih gradova (563.8-9) pa je tako na dio puta između Akvileje i Sirmija, a na kojem se nalaze lokaliteti koji nas zanimaju, zapisao da je dugačak 412 milja, ima 17 zaustavljanja i 39 zamjena:
Fit ab Aquileia Sirmium

(put) između Istanbula (*Constantinopolis*) i Ankare (*Anchira Galaciae*), zapisano je: *Item ambulauimus Dalmatico et Zenofilo cons. III. kal. Iun. a Calcidonia et reuersi sumus Constantinopolim VII. kal. Ian. consule suprascripto*. Taj je zapis omogućio datiranje itinerera u 333. godinu.¹³

Budući da je car Konstantin zajedno s carem Licinijem 313. g. potpisao Milanski edikt, čime je kršćanima omogućena sloboda vjeroispovijesti, a da je autor ovog vodiča na put prema Jeruzalemu iz Burdigale krenuo je 333. g., punih dvadeset godina nakon tog povijesnog događaja, bilo je to još za vladavine cara Konstantina.¹⁴ Razlog njegova putovanja nije poznat ali sudeći po tekstu (npr. 588.2-5) autor je zacijelo bio kršćanin.¹⁵ Burdigale je bilo antičko ime današnjeg francuskoga grada Bordeauxa smještenog u estuariju rijeke Garonne. Kako se smatra bilo je to važno naselje keltskog plemena Bituriga Viviska.¹⁶ Na svojoj važnosti grad nije izgubio ni nakon što su tim područjem zavladao Rimljani, pa je postao i glavni grad provincije Akvitanije, a u kasnoj antici i Druge Akvitanije kao i sjedište dijecezanskog vikara.¹⁷

Iako se o ovom putnom vodiču u svijetu relativno često pisalo, i još piše, što se odnosi i na analizu antičkih puteva i putovanja, ipak je više pozornosti usmjereno na analize jeruzalemske arhitekture koju i nepoznati hodočasnik opisuje u svom djelu.¹⁸ Razlog tomu leži u činjenici da je iz tog razdoblja, dakle razdoblja vladavine cara Konstantina I., sačuvano vrlo malo građevinskih ostataka. Zahvaljujući opisima pojedinih dijelova Jeruzalema, a koji se u to vrijeme zvao *Aelia Capitolina*, možemo danas pretpostaviti ne samo nekadašnju topografiju pa

*usque milia CCCCXII,
mansiones XIII,
mutationes XXXVIII.*

¹³ *Putovasko za konzulata Dalmacija i Zenofila, napuštajući Kalcedoniju 30. svibnja i vraćajući se u Konstantinopol 26. prosinca (571, 6-8).*

¹⁴ Flavije Dalmacije je bio Konstantinov polubrat i u to vrijeme sukonzul Marka Aurelija Zenofila. Vidi: *P. Oxy. XIV 1716* <http://papyri.info/ddbdp/p.oxy;14;1716>

¹⁵ *Inde passus
mille locus est, cui nomen
Sichar, unde descendit mulier
Samaritana ad eundem
locum, ibi Iacob puteum
fodit, ut de eo aqua impleret,
et dominus noster Ihesus
Christus cum ea locutus est;
ubi sunt arbores plantani,
quas plantauit Iacob, et
balneos, qui deo puteo
lauatur.*

¹⁶ P. Bistaudeau, »Bourg-sur-Gironde premier chef-lieu des Bituriges Vivisques«, *Latomus* 62/2, 2003., 321-351; M. Bats, »Strabon, les Bituriges Vivisques et l'Aquitaine de César et d'Auguste«, *Territoires et paysages*, Hommages à Ph. Leveau, Bordeaux 2005., 13-17.

¹⁷ Pauly-Wissowa III,1, 547-549.

¹⁸ Vidi iscrpnu bibliografiju o Burdigalskom itinereru kod: B. Kötting, *op. cit.*(3); J. Elsner, »The Itinerarium Burdigalense: Politics and Salvation in the Geography of Constantine's Empire«, *The Journal of Roman Studies* 90, 2000., 181-195.

i izgled nekih objekata koji su nestali tijekom najrazličitijih povijesnih zbivanja nego i društvene prilike koje su u gradu vladale u to vrijeme.¹⁹

*O pojmovima cursus publicus, statio, praetorium,
tabernae, mansio i mutatio*

Rimski pravnik, koji je djelovao početkom trećeg stoljeća, Ulpian (*Dig. 43,8,2,22*) zapisao je da se rimske ceste kategoriziraju kao *viae publicae*, *viae privatae* i *viae vicinales* (na javnom zemljištu, na privatnom, kao poveznice između različitih mjesta). On međutim ne spominje *viae militares*.²⁰ Na njima je, naime, (preciznije: na nekima od njih), kako izvješćuje Svetonije (*Aug. 49, 3*), za vladavine cara Augusta, u Italiji i provincijama uređeno prometovanje s ciljem što bržeg protoka roba, putnika, vojske i informacija.²¹ Danas taj cjelokupni sustav prometovanja nazivamo *cursus publicus* premda je on kao pojam zabilježen tek u Latinskim panegiricima iz 4. st. (*Paneg. Lat. 7, 7, 5*).²² Iako još uvijek nemamo odgovore na sva pitanja oko toga, *cursus publicus* se može definirati kao onaj od države osigurani proces transfera ljudi, dobara i informacija vezanih uz državne poslove. Za besprijeckorno funkcioniranje sustava na raspolaganju je bila i logistička podrška (infrastruktura) koja je osim uređene ceste sadržavala mogućnost zamjene životinja (konji, mazge, magarci i volovi), kola i konačno objekata za odmaranje. Ovim pogodnostima sustava *cursus publicus* moglo se koristiti samo uz dozvolu, što je pak značilo da su se za sve ostalo prometovanje morali pobrinuti sami pojedinci koji su, kako se čini, samoinicijativno graditi cestovna odmarališta.²³

U svezi s različitim cestovnim postajama sačuvalo se više naziva kao što su *statio*, *praetorium*, *tabernae*, *mansio* i *mutatio*. Iako većina spomenutih naziva potječe iz kasnoantičkih izvora, poznat je i jedan raniji tekst (*IGBulg III/2 1690*) koji govori o osnivanju trgovišta *Pizus* (danas Dimitrievo) u Trakiji.²⁴ U tom se tekstu spominju odmorišta (σταθμοί), odaje za visoke državne dužnosnike (πραιτώρια) kao i kupatila (βαλανεία).²⁵ Natpis (*CIL III 14428*) iz Prokonzularne

¹⁹ R. Eckhardt, »Das Jerusalem des Pilgers von Bordeaux (333)«, *Zeitschrift des deutschen Palästina Vereins* 29, 1906., str. 72-92; Y. Tsafrir, »Byzantine Jerusalem: the configuration of a holy city«, L. I. Levine (ur.), *Jerusalem. Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity and Islam*, New York 1999., 133-150.

²⁰ Misli da su *viae militares* pripadale pod *viae publicae*. Vidi: J. Šašel, »Viae militares«. D. Haupt (ur.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms II*. Bonner Jahrbücher, Beiheft 38, Köln 1977., 235-244 (br. 12 - 14).

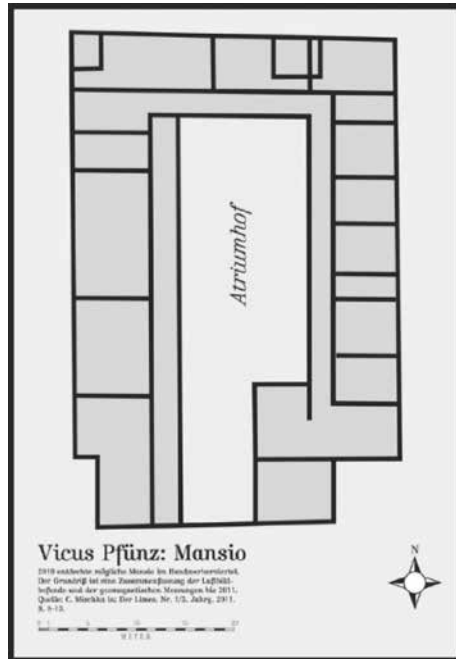
²¹ W. Eck, »Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit«, *Vestigia* 28, München 1979., 25 - 26; A. Kolb, *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich*, Berlin 2000.

²² <https://archive.org/details/xiipanegyricila02baehgoog>
Pretpostavlja se da za sustav *cursus publicus* u početku nije bilo posebnog imena, dok je kasnije preuzet onaj naziv koji se, vjerojatno, upotrebljavalo u narodu. Vidi: A. Kolb, *op. cit.* (2), 50.

²³ A. Kolb, n. d. (22), 210.

²⁴ Tekst je datiran u 202. g. *Ibid.*, 185.

²⁵ <http://epigraphy.packhum.org/text/169786>



Mansio iz vikusa kastela Pfünz kako je 2010. g. očitano nakon geomagnetskog istraživanja (prema *Mischka* 2011)

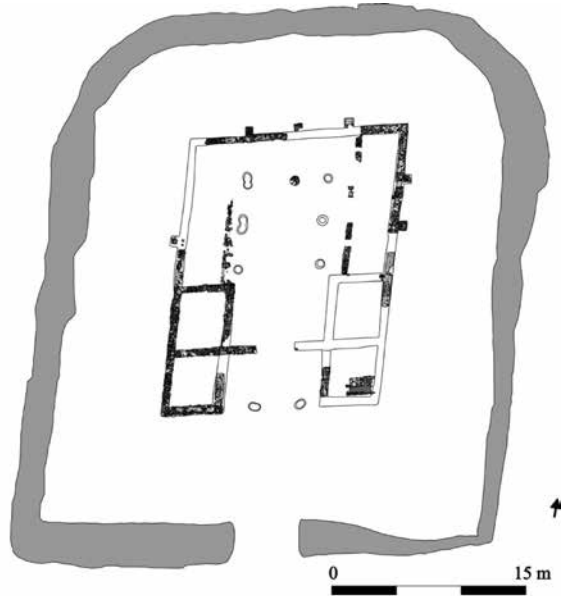
Afrike (Gasr Mezuar) govori o odmorištima za službene osobe – *tabernae*. To bi značilo da i *taberna* i *praetorium* u kontekstu prometnog sustava *cursus publicus* imaju sličnu funkciju. Kako se misli, specifična terminologija za odmorišta nije bila ujednačena. Tako se npr. izraz *statio* rabio za objekt uz cestu u kojem se moglo odmoriti i promijeniti životinju, ali i za carinske postaje i promatračnice.²⁶

Od kraja 3. st. rabe se pojmovi *mansio* i *mutatio*. Uz pomoć navedenih udaljenosti iz Burdigalskog itinerera utvrđeno je da su se *mansiones* podizale na svakih 36 km, a *mutationes* na udaljenostima od 9 do 18 km.²⁷ Zamjetno je da se posljednjih desetljeća među istraživačima vode intenzivne rasprave o postajama na rimskim cestama, što je posljedica brojnih arheoloških otkrića tih postaja na različitim lokalitetima nekadašnjeg Carstva.²⁸ Takve su cestovne postaje prona-

²⁶ H. Bender, »Römische Straßen und Straßenstationen«, *Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands* 13, Stuttgart 1975., 19.

²⁷ G. Sartin, »Itinerarium Burdigalense uel Hierosolymitanum. (Itinerário de Bordeaux ou de Jerusalém): texto latino, mapas e tradução comentada«, *Scientia Traditionis* 15, 2014., 368 – 373. <http://dx.doi.org/10.5007/1980-4237.2014n15p293>

²⁸ H. Bender, *op. cit.* (26). 1975; Ch. Fleer, »Typisierung und Funktion der Kleinbauten am Limes«, E. Schallmayer (ur.), *Limes Imperii Romani*, Bad Homburg 2004., 75 – 92; G. Fingerlin: »Zwei römische Straßenstationen im südlichen Oberrheintal«, Dieter Planck (ur.), *Die Römer in Baden-Württemberg*, Stuttgart, 2005., 84 -89; G. Grabherr – B. Kainrath (ur.) *conquiescamus! longum iter fecimus - Römische Raststationen und Straßeninfrastruktur im Ostalpenraum*, Akten des Kolloquiums zur Forschungslage zu römischen Straßenstationen, Innsbruck 4. und 5. Jun 2009. Ikarus, Band 6, Innsbruck 2010.



Mutatio(?) s jarkom iz Gönyü, Nagy-Sáros (prema Biró 2010)

dene i u sjevernom dijelu Panonije, one provincije kroz čije je južne krajeve prolazila cesta kojom je prošao hodočasnik iz Burdigale, a koji su danas u sklopu Hrvatske.²⁹ Iako se istraživači još uvijek spore oko namjena pojedinih objekata, ipak se slažu u tome da je najvažnija funkcija koju je imao jedan *mansio* bilo noćenje, dakle da je riječ o prenoćištu, dok su objekti koje se naziva *mutatio* služili ponajviše za zamjenu životinja.

Arheološka istraživanja kao i raščlamba pokretnih nalaza pokazali su da, premda se njihove dimenzije i opremljenost od slučaja do slučaja razlikuju, *mansiones* karakterizira kompleks objekata koje najčešće čine balneji i središnja zgrada. Zgrada je imala unutrašnje dvorište oko kojeg su grupirane različite prostorije kao što su štale, skladišta, kuhinja, blagovaonice i spavaonice.³⁰ Ove tri posljednje prostorije su mogle biti i na gornjem katu, ako ga je bilo.

²⁹ V. Cserményi - E. Tóth, »Eine römische Straßenstation und die Straßenstrecke zwischen Salla und Arrabone«, *Savaria* 13 - 14, 1979 - 1980., 171 - 201; D. Gabler, »Römische Straßenstation in der Gemarkung von Sarvar«, *Commun. Arch. Hungariae* 1991., 39-84; S. Groh - H. Sedlmayer - C. V. Zalka, *Die Straßenstationen von Nemescsó und Sorok-pólyan an der Bernsteinstrasse (Pannonien, Ungarn). Luftbildauswertungen, geophysikalische Prospektionen und Surveys*, Wien 2017.

³⁰ B. Phillips - B. Walters, »A mansio at Lower Wanborough«, Wiltshire, *Britannia* 8, 1977., 223 - 227; E. Andronico, »La mansio di Capitoniana sulla via Catina-Agrigentum. Una proposta di identificazione«, *Klarchos* 25, 1983., 5-25; I. Caruana, *A forum or mansio in Carlisle?* *Britannia* 27, 1996, 345 - 353; J. González, »Mansio Mons Mariorum (It. Ant. 432.4)«, *Habis* 27, 1996., 83-95; C. Mischka, »Die neu entdeckte „Mansio“ in der Außenbesiedlung des Kastells Pfünz«, *Der Limes* 5/1, 2011., 8-13.

Kako se pokazalo u arheološkim istraživanjima *mutationes* su bili objekti sa središnjim dvorištem oko kojeg su smjestile, za kraći odmor i zamjenu životinja, potrebne prostorije.³¹

Stanje dosadašnjih istraživanja i jedan prijedlog

Efikasna i dobro razgranata cestovna mreža bila je jedan od glavnih elemenata na kojima je počivalo i funkcioniralo Rimsko Carstvo, ona je bila temelj mobilnosti karakteristične za njegovo širenje i održavanje imperijalne moći.³² A današnja znanost svoj stupanj poznavanja brojnih rimskih cestovnih ruta zahvaljuje ne samo zapisima antičkih geografa i velikom broju sačuvanih miljokaza nego i antičkim vodičima, što se prije svega odnosi na Antoninov i Burdigalski itinerer kao i na Peutingerovu kartu. Na temelju podataka iz navedenih izvora izrađivala se topografija rimskih naselja. Istraživači su istodobno pokušavali te antičke lokalitete identificirati na suvremenim, postojećim mjestima odnosno lokalitetima.

Sredinom 19. st. Ivan Kukuljević Sakcinski je lokalitete koji su navedeni u itinererima identificirao s onim modernim mjestima u Hrvatskoj za koje je smatrao da su se na njihovu prostoru nekoć nalazile putne postaje.³³ Pri tome se koristio vlastitim iskustvom sakupljenim na terenskim pregledima, proučavanjem udaljenosti u rimskim miljama, navedenih u itinererima, kao i dotadašnjim saznanjima o antičkim nalazima iz pojedinih mjesta. Njegov je rad imao ogromnog utjecaja na kasnije istraživače, a taj se utjecaj prepoznaje i danas i u novijim radovima koji se bave cestama i cestovnim postajama, a koje smo konzultirali u ovom radu. Oni se javljaju i na najmodernijim bazama podataka koje smo konzultirali pri izradi ovoga rada.³⁴ A. Graf se 1936. godine pri radu na knjizi o antičkoj geografiji Panonije nije složio sa svim Kukuljevićevim prijedlozima, pa je iznio

³¹ A. Cerri, *Una mutatio romana in Lomellina, Duriae-Durnae*, Athenaeum 50, 1972, 36-44; H. D. Neef, »Die mutatio Bethhar. Eine römische Strassenstation zwischen Caesarea und Antipatris«, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 97, 1981, 74-80; H. D. Neef, »Die mutatio in medio. Eine römische Strassenstation zwischen Skythopolis und Neapolis«, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 98, 1982, 163-169; S. Bíró – A. Molnár (ur.), »Fogadó a határon. Római kori útállomás, Gönyűn – Raststation an der Grenze«. *Römerzeitliche Straßenstation in Gönyű*, Győr 2009; S. Bíró, *Eine Straßenstation unter militärischer Überwachung. Anmerkungen zu einer römischen Station in Nordwestpannonien*, G. Grabherr – B. Kainrath (ur.) *conquiescamus! longum iter fecimus - Römische Raststationen und Straßeninfrastruktur im Ostalpenraum*, Akten des Kolloquiums zur Forschungslage zu römischen Straßenstationen, Innsbruck 4. und 5. Jun 2009. Ikarus, Band 6, Innsbruck 2010; F. Colleoni (ur.), *Stations routières en Gaule romaine. Architecture, équipements et fonctions*, Gallia 73/1, 2016.

³² V. W. Von Hagen, *Il grande strade di Roma nel mondo*, Rome 1978.

³³ Ivan Kukuljević Sakcinski, »Panonija rimska«, *Radovi Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti* 23, 1873., 86-157.

³⁴ Koristili smo *Digital Atlas of the Roman Empire* (<http://dare.ht.lu.se>). Bazu je kreirao J. Åhlfeldt s Odjela za arheologiju i antičku povijest Sveučilišta Lund u Švedskoj (<http://imperium.ahlfeldt.se>). Osim toga služili smo se internetskom bazom *Pleiades* (<https://pleiades.stoa.org>). Isto tako smo koristili baze podataka *Trismegistos* (<http://www.trismegistos.org>) i *Vici* (<https://vici.org>). Koristili smo i pisanu kartu *Map 20 Pannonia-Dalmatia*, izrađenu 1995.

i neke nove ideje.³⁵ O toga je vremena objavljeno više radova koji su tematizirali rimske ceste sjeverne Hrvatske.³⁶ Autori u njima uglavnom raspravljaju o Kukuljevićevim ili Grafovim ubikacijama u kontekstu nekog novog arheološkog nalaza, no rijetko donose neki treći prijedlog. Smatramo da među tim radovima treba izdvojiti onaj M. Bulata iz 1983. On je u svome članku rekonstruirao bilješke inženjera R. Franjetića (1881. – 1959.) koji je radio u Osijeku na poslovima melioracije, vodogradnje i regulacije rijeke.³⁷ Franjetićeve bilješke se danas čuvaju u Muzeju Slavonije u Osijeku, a posvećene su hidrografiji rijeke Drave koje je on bio izvanredan poznavalac. Franjetić je naime smatrao da Rimljani ne bi nikad sagradili cestu močvarnim nizinskim dijelom uz rijeku nego da bi se ona protezala obroncima južnih planina. Evo kako je on to vidio (prema Bulatu):

A sada da vidimo kako je mogao izgledati ovaj kraj u ono davno doba, prije 2000 godina, i to specijalno dio nizvodno od Ptuja..... da bi dobili to stanje u mislima moramo eliminirati sve nasipe duž Drave i sve druge vodograđevine.... prekope,...naplavine drva, granja, šljunka, pijeska... dakle, odonda do danas, tu su nastale veoma velike terenske promjene. Tako možemo sa sigurnošću reći da su kulturne i hidrografske prilike u rimsko doba bile daleko gore nego današnje. Možemo pretpostaviti da su viši predjeli, izvan dohvata poplava, skoro isti kakovi su bili u rimsko doba. Na dijelu od Ptuja nizvodno do ispod Pitomače Drava ima karakter posve divlje rijeke.... tako držim da je cijeli onaj kraj gdje se danas nalaze sela Družbinac, Petrijanec, Majerje pa i sam grad Varaždin bio u rimsko i predrimsko doba mnogo niži od današnjega... na tom platou nije bilo naselja; nadmorska visina je bila manja od današnje. a izgradnja ceste ne samo da ovuda nije mogla imati nikakve svrhe, jer bi je ugrozila velika voda, nego nije bila ni od potrebe... samo malo dalje južnije sve to otpada. Cesta, mostovi i sve drugo može se izgraditi prvoklasno, nije mnogo duža, vojnički je sigurnija, dominirajuća, nad ovim krajem sve do Dravinih nizina.³⁸

³⁵ G. Andreas, *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien* (Dissertationes Pannonicae i, 5). Budapest 1936.

³⁶ J. Klemenc - B. Saria: *Archaeologische Karte von Jugoslawien*, Beograd-Zagreb, 1936., 25-26, 81; S. Pahić, »K poteku rimskih cest med Ptujem in Središčem«, *Arheološki vestnik* 15–16, 1964 – 1965., 283–320; M. Fulir, »Topografska istraživanja rimskih cesta na Varaždinskom i Medjimurskom području«, *Razprave* (Slovenska akademija znanosti, 1. razred) 6, 1969., 391-401; B. Vikić - M. Gorenc, *Prilog istraživanju antiknih naselja i putova u SZ Hrvatskoj*, Zagreb, 1969.; Z. Lovrenčević, »Rimske ceste i naselja u bilogorsko-podravskoj regiji (II)«, *Arheološki Pregled* 22, 1980 - 1981., 195-208; M. Bulat, »Dio rimske ceste Poetovio – Mursa u Podravini«, *Podravski Zbornik* 83, 1983., 263-270; B. Begović, »Prilog poznavanju starih putova i naselja u Podravini. Antička magistralna cesta Poetovio - Mursa i antičke postaje na njemu u području đurđevačke Podravine«, *Podravski Zbornik* 12, 1986., 142-151; I. Bojanovski, »Neki problemi prometne infrastrukture Brodskog Posavlja i Slavonije u antici«, *Arheološka istraživanja u Slavenskom Brodu i brodskom Posavlju*. Izdanja HAD-a 16, 1993., 59-70; H. Petrić, »Antičke ceste i naselja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj«, *Obavijesti HAD-a* 26/1, Zagreb 1994., 32-39; H. Gračanin, Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji, *Scrinia Slavonica* 10, 2010., 6-69.

³⁷ M. Bulat, *op. cit.* (36), 263-270.

³⁸ *Ibid.*, 237 – 240.

Po našem mišljenju ova Franjetećeva razmišljanja o povijesti okoliša rijeke Drave su pravo pionirsko djelo jer su, po Bulatu, napisana oko 1950. g. dakle prije više od sedam desetljeća, te ga pozicioniraju među prethodnike jedne znanstvene grane koja se rapidno razvija posljednjeg desetljeća i koju historičari nazivaju povijest okoliša, a arheolozi arheologijom krajolika.³⁹

Prva mjesta u Burdigalskom itinereru koja se nalaze na području Hrvatske pojavljuju se nakon slovenskog lokaliteta *Ramista* (Formin – Gorišnica), što je ovako opisano: *Transis pontem, intras Pannoniam inferiorem - Mutatio Ramista mil VIII.*⁴⁰ Na hrvatskom dijelu puta nabraja se dvadeset lokaliteta, od kojih se šest označava kao *mansio*, jedanaest kao *mutatio* i tri kao *civitas*, koji su se, početkom 4. st., kad je sastavljen itinerer, nalazili na putu što je od Poetovija vodio prema Sirmiju.

Već pri prvom pregledu hrvatske stručne literature koja je tematizirala rimsku cestovnu mrežu na sjeveru Hrvatske, posebice one koju je zanimala ruta Poetovio – Sirmij, izlazi jasno na vidjelo da toj cesti i njenim putnim postajama, koje su nepobitno postojale, nisu posvećena adekvatna, a još manje dostatna, arheološka istraživanja. Ono što za sada imamo kao svjedočanstva o tim postajama samo su izvješća o rimskim pokretnim nalazima ili ostacima rimskih zidova neke građevine čiji tlocrt nije utvrđen. Paradigmatski je slučaj već prvo mjesto u Hrvatskoj koje se pojavljuje na starim itinererima kao *Mansio Aqua Viva*. Taj *mansio* je odavno smješten u gradić Petrijanec, oko 30 km zapadno od grada Varaždina. Petrijanec je dospio u fokus stručne javnosti, prije svega, slučajnim ali fascinantnim nalazom zlatnog nakita i novca koji se dogodio početkom 19. st., točnije 1805. godine.⁴¹ Nakon toga su uslijedili i drugi slučajni bogati nalazi o kojima je napisano više vrlo zanimljivih radova, kako hrvatskih tako i inozemnih stručnjaka.⁴²

³⁹ O razvoju znanstvene grane povijest okoliša u Hrvatskoj vidi: B. Fuerst Bjeliš - M. Cvitanović - H. Petrić, »Što je povijest okoliša u Hrvatskoj?«, J.D. Hughes, *Što je povijest okoliša*, Zagreb 2011., 175 – 198. O metodama arheologije krajolika vidi: M. Doneus, *Die hinterlassene Landschaft. Prospektion und Interpretation in der Landschaftsarchäologie*, Wien 2013.

⁴⁰ Autor itinerera razlikuje Gornju i Donju Panoniju ali mu se (ili prepisivaču) potkrala pogreška jer je zamijenio njihove zemljopisne pozicije. On naravno najprije ulazi u Donju Panoniju.

⁴¹ E. Künzil u radu »Hortfundhorizonte«, G. Brands – J. N. Andrikopoulou Strack — D. Dexheimer – G. Bauchhenß (ur.), *Rom und seine Provinzen*, Mainz 2001., 215 – 220., razlikuje nekoliko vrsta skrivanog blaga. Prvo je ono koji se skriva pred nekom nadirućom opasnošću (a radi se o vrijednim stvarima, novcu ili metalnim predmetima). Drugo je ono sa sakralnim sadržajem, a to su objekti iz hramova ili sakralni inventar. Takvi su nalazi nađeni *in situ*, npr. uz izvore ili vodena svetišta, u lararijima, kao *favissae* tj. predmeti iz hramova koji se više ne rabe pa se zakopavaju jer se ne smiju prodati. Treće su pokradena blaga koje su sami pljačkaši zakopali.

⁴² A. Steinbüchel, *Trésor de Petrianez détérré en 1805. Notice sur les médaillons Romains en or du musée imperial et royal de Vienne. Trouvés en Hongrie dans les années 1797 et 1805*, Wien 1826., 27-30 i 4 table; J. Arneth, *Monumente des K.K. Münz- und Antiken – Cabinettes in Wien*, 1850., 35; Š. Ljubić, »Arheološki crtice iz moga putovanja po nje-koih predjelih Podravine i Zagorja god. 1879«, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 4, Zagreb 1880, 111–113; Ž. Tomičić, »Petrijanec, Varaždin - antičko nalazište«, *Arheološki pregled* 11, 1969, 176-178; I. Šarić, »Antičko naselje u Petrijancu«, *Arheološka istra-*

No usprkos tome sigurna ubikacija Petrijanca u *mansio Aqua Viva* nije do danas dokazana. Da bi se dokazala bilo koja rimska putna postaja potrebne su dodatne obavijesti (na temelju novih, dodatnih arheoloških podataka) koje će voditi do novih spoznaja i saznanja. Iz istraživanja kojeg smo proveli pri pisanju ovoga rada proizlazi da to vrijedi ne samo za Petrijanec nego i za sve druge lokalitete, koji su ubicirani bilo kao *mansio* bilo kao *mutatio*. To, dakako, ne znači da postojeće ubikacije neće biti potvrđene, ali nipošto nije isključena ni mogućnost da će ta nova arheološka kampanja promijeniti neke među njima. U tim naporima koje valja poduzeti, trebat će se poslužiti interdisciplinarnim metodama i tehnikama kojima se koristi arheologija krajolika. I koliko god nam se s pravom činilo da trenutno u Hrvatskoj iz financijskih razloga nije moguće organizirati i provoditi takva istraživanja, za početak bi bilo dovoljno pročitati izvješća o arheološkim nalazima putnih postaja u drugim provincijama ili barem Franjetičeve opaske o hidrografiji rijeke Drave. To bi bio prvi korak i solidna priprema za onaj drugi koji kad-tad mora uslijediti, i koji će biti daleko zahtjevniji, u financijskom i znanstvenom pogledu.

živanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 2, Zagreb 1975., 177–197; I. Mirmik: *Coin Hoards in Yugoslavia* (British Archaeological Reports International Series 95), Oxford 1981; M. Šiša Vivek, »Petrijanec – Ulica V. Nazora 98«, *Hrvatski Arheološki Godišnjak* 2/2005, Zagreb 2006., 132-133; M. Šiša – Vivek – T. Leleković – H. Kalafatić, »Hoard of Roman Coins and Silver Dishware from Petrijanec«, *Opuscula Arheologica* 29, 2005., 231-245; D. Margetić, »Važnost ostave iz Petrijanca za proučavanje novca cara Proba i njegova optjecaja u Panoniji«, *Obol: glasilo Hrvatskog numizmatičkog društva* 46/60, Zagreb 2008., 5-7; T. Bilić, »Coin Circulation 3rd Century BC-AD 193«, B Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia* (BAR International Series 2393), Oxford 2012., 359-388.

ITINERARIUM BURDIGALENSE
THOUGHTS ABOUT THE LOCATION OF THE WAY STATIONS
AND ONE SUGGESTION

Mirjana Sanader

An effective and highly ramified network of roads was one of the main elements on which the Roman Empire was based and on which it functioned. It underpinned the mobility characteristic of imperial expansion and of the maintenance of imperial power. Scholarship today owes its degree of knowledge of the main Roman road routes not only to the records of ancient geographers and the large number of extant milestones but also to the ancient itineraries. From information found in these sources, not only has a topography of Roman settlements been worked out, but researchers have at the same time endeavoured to identify Roman sites at contemporary existing places or localities. Since the *Itinerarium Burdigalense* lists all the way stations on the route more systematically than other such guides, this also refers to those stations that were to be found in what is today Croatian territory. Little has been written about the *Itinerarium Burdigalense* in this country, and for the purpose of this paper, from among several possible objectives, we have chosen a survey and analysis of the current, present-day situation in the research into these localities in our country recorded in this famous itinerary.

The first places in the *Bordeaux Itinerary* in the area of today's Croatia appear after the Slovene site of Ramista (Formin – Gorišnica), described as follows: *Transis pontem, intras Pannoniam inferiorem - Mutatio Ramista mil VIII*. In the Croatian part of the route, some twenty sites are listed, six being designated as *mansio*, eleven as *mutatio* and three as *civitas*, which at the beginning of the 4th century, when the itinerary was composed, were strung out along the road that led from Poetovium to Sirmium.

From even the first review of the Croatian scholarly literature that has discussed the Roman road network in the north of Croatia, particularly that part of it interested in the Poetovio to Sirmium route, it is clear that on this road, no proper attention, let alone adequate archaeological research, has been devoted to the way stations that must have existed along it. What we have for the moment as testimonies to these stations are reports of Roman portable finds or remains of Roman walls of some building the ground plan of which has never been ascertained. A paradigmatic case is the first place that appears on the old itineraries under the name *Mansio Aqua Viva*. This *mansio* was long ago identified as being located in the little town of Petrijanec, about 30 km west of Varaždin. Petrijanec attracted the close attention of the professional public above all because of the fortuitous and fascinating find of gold jewellery and coins at the beginning of the 19th century, in 1805, in fact. After that came other accidental rich finds concerning which some very interesting papers were written, of both Croatian and foreign scholars. In spite of that, the certain siting of Petrijanec in *mansio Aqua Viva* has never been proven. In order for it to be shown to be any Roman way station, additional infor-

mation is necessary (founded on additional new archaeological data) that might produce new knowledge and comprehension. From the research that we carried out for the writing of this report, it follows that this holds true for Petrijanec and for all other sites that have been identified as either *mansio* or as *mutatio*. This, of course, does not mean that the existing locations will not be confirmed, but it is also not to be ruled out that new archaeological campaigns might not change some of them. In these efforts that need to be made, interdisciplinary methods and techniques used by landscape archaeology will have to be employed, particularly the hydrography of the Drava River as well as reports about archaeological finds of way stations in other provinces. This would be the first step towards a sound preparation for that other step that will have to follow sooner or later, and which will be much more demanding, in both scholarly and financial terms.